

**IJTIMOIIY ADOLAT TUSHUNCHASINING FALSAFIY TALQINLARI:
SHARQ MUTAFAKKIRLARI MEROSI VA ZAMONAVIY
KONSEPSIYALAR QIYOSI**

Turg'unboyev Muhammadismoil Yunisali o'g'li

To'raqo'rg'on tumani 55-maktab direktor maslahatchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23332828>

Annotatsiya: Ushbu tezisdagi ijtimoiy adolat tushunchasining Sharq mutafakkirlari (Abu Nasr Forobiy, Yusuf Xos Hojib, Nizomulmuluk, Amir Temur, Jaloliddin Davoniy) merosidagi va zamonaviy G'arb falsafasidagi (J. Rouls, R. Nozik, A. Sen, M. Nussbaum) talqinlari qiyosiy tahlil qilinadi. Sharq an'anasida adolat asosan ma'naviy-axloqiy fazilat va adolatli hukmdor siymosi orqali, zamonaviy konsepsiyalarda esa ijtimoiy institutlar, huquqlar va imkoniyatlar tizimi orqali talqin etilishi asoslanadi. Tahlil natijasida ikki yondashuvning o'zaro to'ldiruvchi jihatlari aniqlanib, Yangi O'zbekistondagi ijtimoiy davlat qurilishi uchun "ma'naviy asosli institutsional adolat" modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy adolat, fozil shahar, adolatli hukmdor, taqsimlovchi adolat, adolat halollik sifatida, imkoniyatlar yondashuvi, ijtimoiy davlat, Yangi O'zbekiston.

Аннотация: В данных тезисах проводится сравнительный анализ интерпретаций понятия социальной справедливости в наследии мыслителей Востока (Абу Наср аль-Фараби, Юсуф Хас Хаджиб, Низам аль-Мульк, Амир Темур, Джалал ад-Дин Давани) и в современной западной философии (Дж. Ролз, Р. Нозик, А. Сен, М. Нуссбаум). Обосновывается, что в восточной традиции справедливость трактуется преимущественно через духовно-нравственную добродетель и образ справедливого правителя, тогда как в современных концепциях — через систему социальных институтов, прав и возможностей. В результате анализа выявлены взаимодополняющие

стороны двух подходов и предложена модель «институциональной справедливости, основанной на духовных ценностях» для построения социального государства в Новом Узбекистане.

Ключевые слова: социальная справедливость, добродетельный город, справедливый правитель, распределительная справедливость, справедливость как честность, подход с точки зрения возможностей, социальное государство, Новый Узбекистан.

Abstract: This paper offers a comparative analysis of how the concept of social justice is interpreted in the legacy of Eastern thinkers (Abu Nasr al-Farabi, Yusuf Khass Hajib, Nizam al-Mulk, Amir Temur, Jalal al-Din Davani) and in contemporary Western philosophy (J. Rawls, R. Nozick, A. Sen, M. Nussbaum). It argues that the Eastern tradition understands justice primarily as a spiritual and moral virtue embodied in the figure of the just ruler, whereas contemporary theories approach it through the system of social institutions, rights and capabilities. The analysis identifies the complementary aspects of the two approaches and proposes a model of “institutional justice grounded in spiritual values” for building a social state in New Uzbekistan.

Keywords: social justice, virtuous city, just ruler, distributive justice, justice as fairness, capability approach, social state, New Uzbekistan.

KIRISH

Adolat insoniyat tafakkuri tarixidagi eng qadimiy va ayni paytda hech qachon eskirmaydigan kategoriyalardan biridir. Har bir davr jamiyati “adolatli tartib nima?”, “ne’matlar, huquqlar va majburiyatlar qanday taqsimlanishi kerak?” degan savollarga o‘z javobini izlagan. Bugungi kunda bu masala globallashuv, raqamli iqtisodiyot, ijtimoiy tengsizlikning yangi shakllari va migratsiya jarayonlari sababli yanada keskinlashdi.

O‘zbekiston uchun ham mazkur masala nazariy emas, balki amaliy ahamiyatga ega. 2023-yilda qabul qilingan Konstitutsiyaning yangi tahririda

O'zbekiston suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat sifatida belgilandi. "O'zbekiston – 2030" strategiyasida ham aholining munosib turmush darajasi, ijtimoiy himoya va teng imkoniyatlar ustuvor vazifalar sifatida qayd etilgan. "Inson qadri uchun" tamoyili esa ijtimoiy adolatni davlat siyosatining markaziy g'oyasiga aylantirdi.

Biroq ijtimoiy adolatni ta'minlash siyosati mustahkam falsafiy-konseptual asosga tayanishi lozim. Bu asosni shakllantirishda ikki manbaga murojaat qilish maqsadga muvofiq: birinchidan, xalqimizning ming yillik ma'naviy merosi, xususan Sharq mutafakkirlarining adolat haqidagi ta'limoti; ikkinchidan, zamonaviy ijtimoiy-siyosiy falsafada ishlab chiqilgan nazariy modellar. Ushbu tezisning maqsadi — ikki an'anani qiyoslash orqali ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash hamda ularni uyg'unlashtirish imkoniyatlarini ko'rsatishdir.

Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik birligi, qiyosiy-tahliliy, germeneytik hamda tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi.

1. Sharq mutafakkirlari merosida adolat konsepsiyasi

Sharq ijtimoiy-falsafiy tafakkurida adolat alohida, mustaqil nazariya sifatida emas, balki axloq, siyosat va bilish nazariyasi bilan uzviy bog'liq yaxlit dunyoqarash tarkibida talqin etilgan. Bu an'anada adolat, eng avvalo, inson va jamiyatni kamolotga yetaklovchi ma'naviy-axloqiy tamoyildir.

Abu Nasr Forobiy (873–950) adolat masalasini "Fozil odamlar shahri haqida", "Fusul al-madaniy" ("Siyosiy aforizmlar") kabi asarlarida ishlab chiqqan. Mutafakkir antik falsafa, xususan Aflotun va Arastu merosini ijodiy qayta ishlab, jamiyatning maqsadini saodatga erishishda ko'radi. Uning fikricha, fozil shahar — kishilari saodatga erishish uchun o'zaro hamkorlik qiladigan jamoadir. Forobiy adolatni, avvalo, shahar aholisi o'rtasida umumiy ne'matlar — xavfsizlik, mol-mulk, izzat-hurmat, mansab — ni har kimning haqqi va loyiqligiga ko'ra taqsimlash, so'ngra bu taqsimotni saqlab qolish deb tushuntiradi. Bu yondashuv Arastuning taqsimlovchi adolat g'oyasiga yaqin bo'lsa-da, Forobiyda u jamiyatning ma'naviy

maqsadi — saodat bilan bog'lanadi. Fozil shaharga qarama-qarshi bo'lgan johil, fosiq va adashgan shaharlar tavsifi esa adolatsiz jamiyatning ijtimoiy-axloqiy ildizlarini ochib beradi.

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” (1069–1070) dostonida davlatni boshqarishning to‘rt asosiy tamoyilini ramziy obrazlar orqali ifodalaydi: Kuntug‘di — adolat va qonun, Oyto‘ldi — davlat va baxt, O‘gdulmish — aql-idrok, O‘zg‘urmish — qanoat. Adolat ramzi bo‘lgan Kuntug‘di obrazining hukmdor sifatida tasvirlanishi chuqur ma’noga ega: adolat davlat qurilishining poydevori, qolgan tamoyillar esa unga suyanadi. Asarda qonun hamma uchun barobar bo‘lishi, hukmdor ham undan ustun turmasligi g‘oyasi ilgari suriladi — bu qonun ustuvorligi tamoyilining ilk ko‘rinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Nizomulmulk (1018–1092) “Siyosatnoma” (“Siyar ul-muluk”) asarida adolatni davlat barqarorligining amaliy sharti sifatida talqin etadi. U hukmdorning xalq arz-dodlarini bevosita tinglashi, amaldorlar faoliyatini nazorat qilishi, soliqlarni me‘yorida undirishi zarurligini ta’kidlaydi. Mazkur g‘oyalar mansabdorlar ustidan nazorat, fuqarolarning murojaat qilish huquqi kabi zamonaviy institutlarning tarixiy prototipi hisoblanadi.

Amir Temur davlatchilik amaliyotida va “Temur tuzuklari”da adolat boshqaruvning asosiy mezon sifatida qoraladi. Sohibqironga nisbat beriladigan “Rosti-rusti” (“Kuch — adolatda”) shiori adolat va davlat qudrati o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalaydi. Tuzuklarda zaif va mazlumlarni himoya qilish, raiyatga zulm qilgan amaldorlarni jazolash, vayron bo‘lgan yerlarni obod qilganlarga soliq imtiyozlari berish kabi chora-tadbirlar bayon etilgan. Bu adolatning nafaqat axloqiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy siyosat sifatidagi talqinidir.

Jaloliddin Davoniy (1427–1502) “Axloqi Jaloliy” asarida Nasiriddin Tusiy an‘analarini davom ettirib, adolatni barcha fazilatlarining uyg‘unlashuvi, jamiyat a‘zolari o‘rtasidagi muvozanat sifatida ta’riflaydi. U jamiyatni turli tabaqalarning

o'zaro mutanosibligi asosida barqaror bo'ladigan organizmga qiyoslaydi; adolat esa bu mutanosiblikni saqlovchi kuchdir.

Umumlashtirib aytganda, Sharq an'anasida adolat: (1) fazilat-markazli — inson va hukmdorning ma'naviy kamolotiga tayanadi; (2) jamoa-markazli — umumiy farovonlik va ijtimoiy uyg'unlikni maqsad qiladi; (3) vertikal — asosiy mas'uliyat adolatli hukmdor zimmasiga yuklanadi; (4) dinamik muvozanat sifatida — tabaqalar va manfaatlar o'rtasidagi mutanosiblik deb tushuniladi.

2. Zamonaviy falsafada ijtimoiy adolat konsepsiyalari

XX asrning ikkinchi yarmida ijtimoiy adolat muammosi G'arb ijtimoiy-siyosiy falsafasining markaziy mavzusiga aylandi. Bu davrda adolat asosan shaxsiy fazilat emas, balki jamiyatning asosiy institutlari qanday tashkil etilganligi bilan bog'liq masala sifatida ko'rib chiqildi.

Jon Rouls (1921–2002) “Adolat nazariyasi” (1971) asarida “adolat — halollik sifatida” konsepsiyasini ilgari suradi. Uning fikricha, adolat ijtimoiy institutlarning birinchi fazilatidir, xuddi haqiqat fikrlash tizimlarining birinchi fazilati bo'lgani kabi. Roul's “jaholat pardasi” ortidagi “dastlabki holat” g'oyasini taklif etadi: agar odamlar jamiyatdagi o'z o'rni, boyligi, iste'dodi va qarashlarini bilmagan holda adolat tamoyillarini tanlasalar, ular ikki tamoyilni qabul qilgan bo'lardi. Birinchisi — har bir inson boshqalarning shunday erkinliklari bilan mos keladigan eng keng asosiy erkinliklarga teng huquqqa ega. Ikkinchisi — ijtimoiy va iqtisodiy tengsizliklar, birinchidan, imkoniyatlarning adolatli tengligi sharoitida hammaga ochiq lavozimlar bilan bog'liq bo'lishi, ikkinchidan, jamiyatning eng kam imkoniyatli a'zolariga eng katta foyda keltirishi lozim (“farq tamoyili”).

Robert Nozik (1938–2002) “Anarxiya, davlat va utopiya” (1974) asarida Rouls'ga muqobil libertar konsepsiyani taklif etadi. Uning “huquqiy asoslanganlik nazariyasi”ga ko'ra, mulkni egallash va o'tkazish qonuniy yo'l bilan amalga oshirilgan bo'lsa, natijada yuzaga kelgan taqsimot qanday bo'lishidan qat'i nazar adolatlidir. Nozik davlatning qayta taqsimlash funksiyasini shaxs erkinligiga tajovuz

deb hisoblaydi va “minimal davlat” g‘oyasini himoya qiladi. Bu yondashuv ijtimoiy adolat tushunchasining o‘zini shubha ostiga qo‘yuvchi muhim qarama-qarshi qutbdir.

Amartya Sen (1933-yilda tug‘ilgan) “Adolat g‘oyasi” (2009) asarida ham Roulsning, ham Nozikning “transsendental institutsionalizm”ini — mukammal adolatli jamiyat modelini qurishga intilishni tanqid qiladi. Sen buning o‘rniga qiyosiy yondashuvni taklif etadi: muhimi ideal jamiyatni tasvirlash emas, balki real hayotdagi aniq adolatsizliklarni bartaraf etish orqali vaziyatni yaxshilashdir. Senning “imkoniyatlar yondashuvi” (capability approach) bo‘yicha adolat mezonini daromad yoki resurslar emas, balki insonning o‘zi qadrlaydigan hayotni kechirish uchun real imkoniyatlari — sog‘lom bo‘lish, bilim olish, jamiyat hayotida ishtirok etish erkinligidir. Bu yondashuv BMTning Inson taraqqiyoti indeksi uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan.

Marta Nussbaum (1947-yilda tug‘ilgan) Sen g‘oyalarini rivojlantirib, “Imkoniyatlarni yaratish” (2011) asarida munosib inson hayoti uchun zarur bo‘lgan markaziy imkoniyatlar ro‘yxatini taklif etadi: hayot, sog‘liq, tana daxlsizligi, tafakkur, his-tuyg‘ular, amaliy aql, ijtimoiy aloqalar, tabiat bilan munosabat, dam olish va o‘z muhitini nazorat qilish. Nussbaum fikricha, adolatli jamiyat har bir fuqaroga bu imkoniyatlarning minimal darajasini kafolatlashi shart. Muhim jihati shundaki, Nussbaum Arastu axloqiga tayanadi — bu esa uning yondashuvini fazilat-markazli Sharq an‘anasiga yaqinlashtiradi.

Umumlashtirilsa, zamonaviy konsepsiyalar uchun: (1) institutsional yondashuv — adolat ijtimoiy tuzum va qonunlar xususiyati; (2) individual huquq va erkinliklar ustuvorligi; (3) shartnomaviy yoki protsedurali asoslash; (4) Sen va Nussbaumda — insonning real imkoniyatlariga e‘tibor xosdir.

3. Qiyosiy tahlil: umumiy jihatlar va tub farqlar

Ikki an'anani qiyoslash ular o'rtasida keskin qarama-qarshilik emas, balki turli tarixiy sharoitlarda bir xil muammoga berilgan turlicha javoblar mavjudligini ko'rsatadi.

1-jadval. Adolat talqinlarining qiyosiy tavsifi

Qiyos mezon	Sharq mutafakkirlari	Zamonaviy konsepsiyalar
Adolatning manbai	Ma'naviy-axloqiy fazilat, ilohiy va tabiiy tartib	Ijtimoiy shartnoma, oqilona kelishuv, inson huquqlari
Asosiy subyekt	Adolatli hukmdor, fozil rahbar	Ijtimoiy institutlar, qonunlar, davlat tizimi
Markaziy qadriyat	Jamoa farovonligi, ijtimoiy uyg'unlik, saodat	Shaxs erkinligi, teng huquqlar, real imkoniyatlar
Taqsimot mezon	Loyiqlik va haq-huquqqa ko'ra	Tenglik, ehtiyoj, "farq tamoyili" yoki qonuniy egalik
Kafolat mexanizmi	Hukmdorning axloqi, nazorat, arz-dod tizimi	Konstitutsiya, sud, demokratik protseduralar

Umumiy jihatlar. Birinchidan, har ikki an'ana adolatni jamiyat barqarorligining asosiy sharti deb biladi: Yusuf Xos Hojibda adolat davlat poydevori, Roulsda esa institutlarning birinchi fazilati. Ikkinchidan, Forobiyning ne'matlarni loyiqlikka ko'ra taqsimlash g'oyasi bilan zamonaviy taqsimlovchi adolat nazariyalari umumiy ildizga — Arastu merosiga ega. Uchinchidan, Sharq mutafakkirlarining zaif va mazlumlarni himoya qilish talabi Roulsning "farq tamoyili" bilan mazmunan uyg'un: har ikkisida jamiyatning eng zaif qatlami holati adolat o'lchovi bo'lib xizmat qiladi. To'rtinchidan, Forobiyning saodat — inson kamoloti g'oyasi va Sen hamda Nussbaumning insonning to'laqonli hayot kechirish

imkoniyatlari haqidagi qarashlari o'rtasida aniq parallelizm mavjud: ikkala holatda ham adolat inson salohiyatining ro'yobga chiqishi bilan o'lchanadi.

Tub farqlar. Asosiy farq adolat kafolatining qayerda joylashganligidadir. Sharq an'anasida u ko'proq shaxsga — hukmdor va amaldorlarning axloqiy fazilatlariga tayanadi. Bu yondashuvning kuchli tomoni ma'naviy mas'uliyatga urg'u berishida, zaif tomoni esa adolat rahbarning shaxsiy fazilatlariga bog'liq bo'lib qolishi xavfidadir. Zamonaviy konsepsiyalar esa adolatni shaxsga bog'liq bo'lmagan institutsional mexanizmlarga yuklaydi. Ularning kuchli tomoni barqarorlik va bashorat qilinuvchanlikda bo'lsa, zaif tomoni ma'naviy-axloqiy asoslardan uzilib, adolatni rasmiy protseduraga aylantirib qo'yish xavfidir. Bundan tashqari, Sharq an'anasida jamoa manfaati ustuvor bo'lsa, G'arb liberal nazariyalarida shaxs huquqlari birlamchi hisoblanadi; biroq Nussbaum va kommunitarist mualliflarning qarashlari bu tafovutni sezilarli darajada yumshatadi.

Shunday qilib, ikki an'ana bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi: Sharq merosi adolatning ma'naviy-axloqiy asosini va ijtimoiy mas'uliyat madaniyatini, zamonaviy konsepsiyalar esa uni ta'minlashning institutsional-huquqiy mexanizmlarini taklif etadi.

4. Xulosa va Yangi O'zbekiston uchun takliflar

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1. Ijtimoiy adolat tushunchasi Sharq va G'arb tafakkurida turlicha tarixiy-madaniy sharoitda shakllangan bo'lsa-da, uning negizida inson qadri, jamiyat barqarorligi va zaif qatlamlarni himoya qilish kabi umuminsoniy g'oyalar yotadi.
2. Sharq mutafakkirlari merosi adolatning ma'naviy-axloqiy asosini, zamonaviy konsepsiyalar esa uning institutsional-huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqqan. Ularni bir-biriga qarama-qarshi qo'yish emas, balki uyg'unlashtirish nazariy va amaliy jihatdan samaraliroqdir.
3. Yangi O'zbekiston sharoitida bu uyg'unlikni "ma'naviy asosli institutsional adolat" modeli sifatida ifodalash mumkin. Bu modelda adolat, bir

tomondan, Konstitutsiya, qonunlar va mustaqil institutlar orqali kafolatlanadi; ikkinchi tomondan, jamiyatning ma'naviy qadriyatlari — insof, diyonat, mehr-oqibat, mas'uliyat bilan mustahkamlanadi.

Amaliy takliflar:

- **Imkoniyatlar tengligiga urg'u berish.** Sen va Nussbaum yondashuvi asosida ijtimoiy siyosatni faqat moddiy yordam bilan cheklamay, ta'lim, sog'liqni saqlash va kasbga yo'naltirish orqali insonning real imkoniyatlarini kengaytirishga yo'naltirish. Bu boqimandalik psixologiyasining oldini olishga ham xizmat qiladi.
- **Mansabdorlar mas'uliyatini institutsionallashtirish.** Nizomulmulk va Amir Temur merosidagi amaldorlar ustidan nazorat va xalq murojaatlarini tinglash an'anasini zamonaviy shaffoflik, korrupsiyaga qarshi kurash va jamoatchilik nazorati mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish.
- **Mahalla institutining salohiyatidan foydalanish.** Davoniy ta'kidlagan ijtimoiy mutanosiblik g'oyasini mahalla darajasida zaif oilalarni aniqlash va qo'llab-quvvatlashning manzilli tizimi orqali amalga oshirish.
- **Ta'lim tizimida adolat madaniyatini shakllantirish.** Oliy ta'lim falsafa va ma'naviyat fanlari dasturlariga Sharq mutafakkirlarining adolat haqidagi ta'limoti bilan zamonaviy nazariyalarning qiyosiy tahlilini kiritish.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy adolatni ta'minlash Yangi O'zbekistonning strategik maqsadi sifatida milliy ma'naviy merosga tayangan holda zamonaviy institutsional yechimlarni talab etadi. Forobiyning fozil jamiyat orzusi va zamonaviy ijtimoiy davlat g'oyasi aslida bir maqsad — har bir insonning munosib hayot kechirishi uchun shart-sharoit yaratish yo'lidagi turli bosqichlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (yangi tahrir). — Toshkent: O'zbekiston, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.

3. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. — Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
4. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. — Toshkent: Fan, 1971.
5. Nizomulmuluk. Siyosatnoma yoki Siyar ul-muluk. — Toshkent: Adolat, 1997.
6. Temur tuzuklari. — Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1991.
7. Jaloliddin Davoniy. Axloqi Jaloliy. — Toshkent: Movarounnahr, 2010.
8. Rawls J. A Theory of Justice. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
9. Nozick R. Anarchy, State, and Utopia. — New York: Basic Books, 1974.
10. Sen A. The Idea of Justice. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009.
11. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.
12. Aristotle. Nicomachean Ethics. Book V. — Oxford: Oxford University Press, 2009.